

TURLI TILLARDA FONETIK HODISALAR, ULARNING O'XSHASH VA FARQLI JIHATLARI

Hamdamova Durdona

*O'zDJTU "Filologiya va tillarni o'qitish:
ingliz tili " yo'nalishi 1-bosqich talabasi*

KALIT SO'ZLAR: fonetika, fonologiya, tovush tizimi, unli va undoshlar, urg'u, intonatsiya, assimilatsiya, dissimilatsiya, reduksiya, artikulyatsiya

ANNOTATSIYA: Ushbu tezisda turli tillar fonetik tizimlarining asosiy xususiyatlari, ular orasidagi o'xshashliklar va farqli jihatlar tahlil qilinadi. Tilshunoslikda fonetika tovushlarning artikulyatsiyasi, akustik xususiyatlari va funksional vazifalarini o'rganishi nuqtayi nazaridan qaralib, ingliz, rus va o'zbek tillari misolida unli va undosh tovushlarning shakllanishi, urg'u, intonatsiya va fonologik hodisalarning farqlari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot turli tillarda assimilatsiya, dissimilatsiya, reduksiya, geminatsiya kabi hodisalarning namoyon bo'lish darajasi va ularni izohlash tamoyillarini solishtirishga qaratilgan. Natijada tillar fonetik tuzilishidagi umumiyliklar va o'ziga xosliklar ilmiy asosda yoritiladi.

FONETIKA VA UNING KONSEPTLARI

Fonetika tilshunoslikning tovushlarni, ularning hosil bo'lishini, talaffuz jarayonlarini, artikulyatsiyasini va akustik xususiyatlarini o'rganuvchi bo'limidir. Fonetika ikki asosiy yo'nalishga bo'linadi: artikulyatsion fonetika va akustik fonetika. Artikulyatsion fonetika tovushlarning og'zaki apparatlar yordamida qanday hosil bo'lishini o'rganadi; akustik fonetika esa tovushlarning fizik parametrlarini -chastota, amplituda, spektr va boshqalarni tahlil qiladi. Fonetikaning asosiy birliklari: fonema, tovush, bo'g'in, urg'u va intonatsiyadir.

2. UNLI TIZIMLARI: QIYOSIY TAHLIL

Unli tizimi tilning sohasi bo'lib, u tilning akustik va artikulyator jihatdan ajralib turuvchi elementlarini tashkil etadi. Turli tillarda unlilar soni, ularning fazoviy va vaqt xususiyatlari sezilarli darajada farq qiladi.

2.1. Ingliz tilidagi unlilar. Ingliz tilida 20 dan ortiq unli tovushlari mavjud bo'lib, ular monoftonglar, diftonglar va triftonglarga bo'linadi. Ingliz tilida unlilarning cho'ziqligi (long/short) ham asosiy fonetik farqlardan biridir. Ingliz schwa tovushi /ə/ ko'plab so'zlarning urg'usiz bo'g'inlarida uchraydi va talaffuzni sezilarli darajada o'zgartiradi.

2.2. Rus tilidagi unlilar. Rus tilida 6 ta asosiy unli mavjud: /a/, /o/, /u/, /i/, /e/, /i/. Biroq undoshlarning yumshoqlik yoki qattqlik holatiga qarab ular akustik jihatdan

farqlanadi, natijada fonetik variantlar soni ko'payadi. Rus tilida reduksiya hodisasi (masalan, yozma o' ning talaffuzda 'a'ga aylanilishi) keng tarqalgan.

2.3. O'zbek tilidagi unlilar. O'zbek tilida odatda 6 ta unli (a, o', u, i, e, o' yoki ba'zi adabiyotlarda boshqa variantlar) hisoblanadi. O'zbek tilida unlilar barqaror va reduksiya kam uchraydi; cho'ziqlik va qisqalik mazmunini o'zgartirish jihatidan kam ahamiyatga ega.

3. UNDOSH TIZIMLARI VA UCH TIL QIYOSI

Undosh tovushlar artikulyatsion xususiyatlari bo'yicha farqlanadi: lab-lab, lab-tish, til-tilning orqa qismi va boshqalar. Bunda har bir tilning o'ziga xos juftlari va xususiyatlari mavjud.

3.1. Ingliz tili. Ingliz tilida tovushlar orasida /e/va/ð/ kabi interdental tovushlar mavjud bo'lib, ular ko'plab tillarda uchramaydi. Ingliz tilida ovoqli va ovoqli juftliklar (b-p, d-t, g-k) keng tarqalgan.

3.2. Rus tili. Rus tilida undoshlarning yumshoq-qattiq juftligi muhim ta'sirga ega. Yumshoq undoshlar tipik ravishda palatalizatsiya qilinadi (masalan, [t], [si]). Rus tilida shuningdek, /ш/, /ц/, /ж/ kabi undoshlarning alohida artikulyator xususiyatlari e'tiborga loyiq.

3.3. O'zbek tili. O'zbek tilida yumshoq-qattiq undoshlar tizimi yo'q; undoshlar asosan palatalizatsiyaga ega bo'lmasdan talaffuz qilinadi.

Bu o'zbek talaffuzini boshqa ba'zi tillarga nisbatan ancha barqaror qiladi.

4. FONETIK HODISALAR: TURLARI VA MISOLLARI

Fonetik hodisalar - tovushlarning o'zaro ta'siri yoki o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan jarayonlar bo'lib, ularning asosiy tiplari: assimilyatsiya, dissimilyatsiya, reduksiya, eliziya, metateza, koartikulatsiya va boshqalardir.

4.1. Assimilyatsiya (moslashuv). Assimilyatsiya - qo'shni tovushlarning bir-biriga moslashuvi. Ingliz tilida: 'input' talaffuzi ba'zan ['Imput] ga o'xshash shaklda eshitiladi. Rus tilida: 'сделать' so'zi og'zaki nutqda [zdelat'] ga yaqinlanadi. O'zbek tilida esa 'yaxshi' so'zi tez talaffuzda [jassi] yoki [yaxi] shaklida eshitilishi mumkin.

4.2. Dissimilyatsiya (tovushlarning bir-biridan uzoqlashishi). Dissimilyatsiya kamroq uchraydi, ammo ba'zi so'zlarda, ayniqsa dialekt va shevalarda kuzatiladi. Masalan, rus tilidagi 'лестница' so'zi shevalarda [lesnitsa] shaklida talaffuz etilishi mumkin.

4.3. Reduksiya (unlining zaiflashishi). Ingliz tilida reduksiya juda keng tarqalgan: 'about' so'zi [ə'baut] shaklida boshlang'ich unli [ə] bilan keladi. Rus tilida ham 'o' ning reduksiya qilinishi ya'ni [o]→[a] holati ko'p uchraydi (masalan, 'молоко' → [malako]). O'zbek tilida esa reduksiya juda kam uchraydi, chunki unlilar odatda to'laqli va ravon talaffuz qilinadi.

4.4. Eliziya (tovushning tushib qolishi). Eliziya ko'pincha tez nutqda sodir bo'ladi: inglizcha 'last night' so'z birikmasi tez aytilganda [læst nart]→[læst nart] yoki

hatto [læs nart] kabi qisqarishi mumkin. Rus tilida 'здравствуйте' so'zi ko'p hollarda [zdravstvujte]→[zdrastvuje] tarzida qisqaradi. O'zbekda ham ba'zi joylarda 'nima qilasan?'→'nim qilasan?' kabi eliziya kuzatiladi.

4.5. Metateza (tovushlarning joyini almashtirishi). Metateza ko'proq tarixiy o'zgarishlarda yoki dialektlarda uchraydi. Ingliz tilidagi 'ask' so'zi ba'zan shevalarda [æks] shaklida eshitiladi; bu fonetik o'zgarish metatezaga misol bo'lishi mumkin.

5. URG'U VA INTONATSIYA SISTEMALARI

Urg'u va intonatsiya - gap va so'z darajasida ma'nolarga katta ta'sir ko'rsatuvchi elementlardir. Har bir tilda urg'u va intonatsiya o'z qonuniyatlariga ega.

5.1. Ingliz tilida urg'u. Ingliz tilida urg'u joylashuvi erkin bo'lishi mumkin va u ko'pincha ma'no yoki grammatik kategoriya ajratishda muhim. Masalan, 'record' so'zi ot va fe'l mavqeida urg'uni o'zgartiradi: 'REcord (n)' vs reCORD (v).

5.2. Rus tilida urg'u. Rus tilida urg'u erkin bo'lib, so'zning istalgan bo'g'iniga tushishi mumkin; bu ba'zan ma'no farqiga olib keladi: 'замок' (qal'a) va 'замок' (qulf) misolida bo'g'in urg'usining o'rni ma'noni ajratadi.

5.3. O'zbek tilida urg'u. O'zbek tilida urg'u asosan so'nggi bo'g'inida joylashadi, ammo urg'uning o'zligi kamroq ma'no farqlovchi vosita hisoblanadi. Shuning uchun o'zbek tilida so'z tarkibidagi urg'u o'zgarishi rasmiy ma'no o'zgarishiga kam olib keladi.

5.4. Intonatsiya. Intonatsiya gapning ohang tuzilishini belgilaydi va savol, so'roqlik, hayrat, buyruq kabi emotsional yoki sintaktik jihatlarni ifodalaydi. Ingliz intonatsiyasi juda rang-barang; rus intonatsiyasi ham katta qiyofaga ega; o'zbek intonatsiyasi esa nisbatan sodda, ammo muloqotda yetarlicha ta'sirli.

6. BO'G'IN TUZILISHI VA KOARTIKULATSIYA

6.1. Bo'g'in tuzilishi. Bo'g'in tuzilishi tildagi so'zlarning ichki ritmini belgilaydi. Ingliz tilida murakkab bo'g'in tuzilishlari uchraydi (masalan, 'strengths' so'zida bir nechta undosh ketma-ketligi mavjud). Rus tilida ham ba'zi murakkab kombinatsiyalar uchraydi, O'zbek tilida bo'g'inlar odatda ochiq (unli bilan tugaydi) va bu tilni talaffuz jihatdan yengillashtiradi.

6.2. Koartikulatsiya. Koartikulatsiya - tovushlarning bir vaqtda bir-biriga ta'sir qilib hosil bo'lishidir. Masalan, ingliz tilida 'keen' [kin] so'zida /k/ tovushi keyingi yirik unli sabab yumshashadi; bu koartikulatsiya ta'siridir.

7. TARIXIY FONETIK O'ZGARISHLAR VA KROSSLINGVISTIK TA'SIRLAR

Tilning tarixiy rivojlanishi fonetik o'zgarishlar orqali sodir bo'ladi. Masalan, ingliz tilida Great Vowel Shift (Buyuk unli siljishi) natijasida eski inglizchadagi unlilarning aksariyati zamonaviy ingliz tilida boshqa holatga o'tgan. Rus va o'zbek tillarida ham tarixiy bosqichlarda ko'plab o'zgarishlar kuzatilgan.

Krosslingvistik ta'sirlar - tillararo kontakt natijasida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlardir. Masalan, turkiy tillar bilan rus tilining chegaradosh hududlarida yashovchi aholida bir-biriga ta'sir ko'rsatish natijasida talaffuz o'zgarishlari kuzatiladi.

8. AMALIY DARSLIK VA TA'LIMDA FONETIKA

Fonetika nazariy jihatdan muhim bo'lib, uning amaliy qo'llanilishi til o'rgatishda ayniqsa chet tillarni o'qitishda katta ahamiyat kasb etadi. Talabalar talaffuzni o'rganish orqali nutq madaniyatini oshiradilar. Diktantlar, fonetik mashqlar, minimal juftliklar orqali talaffuzni takomillashtirish mumkin.

O'qituvchilar uchun tavsiya: talaffuzni o'rgatishda artikulyatsion mashqlar, tinglash mashqlari, model talaffuzlar va fonetik transkripsiyadan keng foydalanish lozim. Har bir tilning o'ziga xos fonetik qiyinchiliklarini aniqlab, ularga yo'naltirilgan mashqlar ishlab chiqish muhim.

MUXTASAR TAHLIL VA QIYOSIY XULOSA

Mazkur ishda o'zbek, rus va ingliz tillarining fonetik tizimlari qiyoslandi. Olingan asosiy xulosalar quyidagilar:

- 1) Ingliz tili murakkab unli tizimi va kuchli reduksiyasi bilan ajralib turadi;
- 2) Rus tili undoshlarning yumshoq-qattiq juftligi hamda erkin urg'usi bilan xarakterlanadi;
- 3) O'zbek tili fonetik jihatdan sodda, barqaror va bo'g'inlari ochiq bo'lgan til hisoblanadi.

Fonetika bilimlari til o'rgatishda, talaffuzni tuzatishda, til tarixini o'rganishda va nutq texnologiyalarini (masalan, nutqni tanish va sintezlash) rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalangan adabiyotlar:

1. \Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. T., 2008.
2. Madjidova R., Sultonova Sh. Введение в языкознание. T., 2020. 12. Zokirov M., Madjidova R., Sultonova Sh. O'zbekcha-ruscha-inglizcha lingvistik atamalar muxtasar lug'ati. T., 2016
3. Muhammedova S., Yo'ldoshev I., Madjidova R., Sharipova O', To'xtamatov X. Tilshunoslik asoslari. Elektron darslik
4. Yo'ldoshev I., Muhammedova S., Sharipova O', Madjidova R. Tilshunoslik asoslari. T., 2007/2013.
5. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 2007.